

2

नाट्यशास्त्रस्य संक्षिप्तपरिचयः

टिप्पणी

वैदिकसाहित्यस्य, इतिहासपुराणानां, नाट्यग्रन्थानां, ऐतिहासिकसाक्ष्याणां च आधारेण स्पष्टतया कथ्यते यत् भारते नाट्यकला ख्रीष्टात् बहुवर्षपूर्वं विकसितरूपं प्राप्तवती आसीत्। एषा नाट्यकला शास्त्ररूपेण लिखिता, भरतमुनिना वैज्ञानिकरूपं दत्तवती। न तादृशं ज्ञानं विज्ञानं कला वा अस्ति यत् भारतमुनिना अस्मिन् शास्त्रे न समाविष्टम्। सर्वकलानां अयं विश्वकोशः 'नाट्यशास्त्रम्' इति निर्दिश्यते। नाट्यशास्त्रः संस्कृतकाव्यस्य प्राचीनतमः उपलब्धः ग्रन्थः अस्ति, यस्य नाम अग्रगामी भारतेन 'पञ्चमवेद' इति उक्तम् अस्ति। अस्मिन् पाठे नाटकस्य प्रमुखग्रन्थस्य विषये सूचनां प्राप्य नाटकस्य स्पष्टीकरणस्य तस्य महत्त्वपूर्णतत्त्वानां च अन्य साहित्य घटकानाम् चर्चा भविष्यति।

शिक्षणपरिणामाः

एतत् पाठम् अधीत्य भवन्तः-

- नाट्यशास्त्रम् अवगच्छन्तु;
- नाट्यस्य परिचयं अवगच्छन्तु; तथा
- नाट्यशास्त्रे चर्चा कृतवन्तः प्रमुखविषयान् ज्ञातव्यम्।

२.१ नाट्यशास्त्रस्य कालः

नाट्यशास्त्रस्य तिथिनिर्धारणविषये अनेकेषां विद्वान् भिन्नाः मताः प्रस्तुताः येषु विविधता दृश्यते। प्रथमं दुर्लभं दृश्यते यत् एतत् पुस्तकं केनापि एकेन प्रशंसितम्। भारतीयज्ञानपरम्परायां नाट्यशास्त्रं भरतमुनिसृष्टिः इति मन्यते, परन्तु सम्पूर्णसाहित्ये भिन्नसमये अनेके भरतानां उल्लेखः नाट्यशास्त्रस्य

नाट्यकलाया परिचयम्

टिप्पणी

तस्य लेखकस्य च कालनिर्धारणे समस्यां जनयति, यस्याः प्रामाणिकसमाधानं न भवति वर्तमानकाले अपि लभ्यते। अस्मिन् अध्याये भारतीयपाश्चात्यविद्वानानां मतानाम् आन्तरिकबाह्यसाक्ष्याणां च आधारेण नाट्यशास्त्रस्य रचनाकालनिर्धारणस्य प्रयासः क्रियते ।

(क) भारतीयपाश्चात्यविद्वानानां आधारेण नाट्यशास्त्रस्य निर्माणकालः

नाट्यशास्त्रस्य निर्माणविषये विद्वांसः बहूनि मताः प्रस्ताविताः सन्ति। नाट्यशास्त्रस्य प्रथमतः चतुर्दशपर्यन्तं अध्यायानां प्रथमसम्पादकाः फ्रांसीसीविद्वान् पी.रेग्ने आसीत् तस्य शिष्यः जे.ग्रास् इत्यनेन नाट्यशास्त्रं पूर्वोत्तरद्वितीयशताब्द्याः इति स्वीकृतम् अस्ति प.वि. केनस्य मतं यत् हरप्रसादशास्त्री इत्यनेन अपि एतत् पूर्वद्वितीयशताब्द्याः रचना इति मन्यते।

प्रो. सिल्वा लेवी जूनागढशिलालेखे नाट्यशास्त्रे च प्रयुक्तं सम्बोधकं प्रयुक्तवान्- स्वामी, सुग्रीहितमनन्, भद्रमुखादिशब्दानां सादृश्यस्य आधारेण द्वितीयशताब्द्यां नाट्यशास्त्रस्य कालः क्षत्रपाणां शासनकालः इति स्वीकृतः अस्ति। परन्तु केनस्य मते एतत् मतं न मान्यं यतोहि पुस्तकस्य अवधिः समानशब्दस्य प्रयोगेन निर्धारयितुं न शक्यते।

एतदतिरिक्तं डॉ. दिनेशचन्द्र सरकारस्य मते नाट्यशास्त्रे प्रयुक्तानां 'नेपाल' 'महाराष्ट्र' इति शब्दानां उल्लेखः स्पष्टतया सूचयति यत् तस्य निर्माणस्य तिथिः द्वितीयशताब्द्याः अनन्तरम् अस्ति यतोहि नेपाल-महाराष्ट्रयोः शब्दयोः प्रथमवारं प्रयोगः अभवत् चतुर्थशताब्दी ई.पू. १२ शताब्द्याः प्रथमार्धे समुद्रगुप्तस्य प्रयागप्रशस्ति-महावमसा-ऐहोले-शिलालेखेषु तेषां उल्लेखः अस्ति। केनमहोदयस्य मते २०० ई.पू. 'नानाघाट' शिलालेखे अपि महाराष्ट्री (महारथी) शब्दः प्रयुक्तः अस्ति। एतदतिरिक्तं प्रवर्सेनेन लिखिते सेतुबन्धकाव्ये महाराष्ट्रप्रकृतस्य प्रयोगेन शिलालेखानां शताब्दपूर्व मराठीमण्डलस्य अस्तित्वस्य अनुमानं सम्भवं भवति। उपर्युक्तमतानाम् अनुसारं केनः द्वितीयशताब्द्याः पूर्वं नाट्यशास्त्रस्य निर्माणकालं स्वीकुर्वति। कर्णेलः जैकबः ए.बी च कीथ् इत्यनेन नाट्यशास्त्रस्य तृतीयशताब्द्याः कालः निर्धारितः अस्ति। डॉ. मनमोहनघोषः नाट्यशास्त्रस्य तिथिं भाषिकतथ्यं, छन्दः, अलंकारः, पौराणिककथाः, भौगोलिकतथ्यादीनि आधारेण स्वीकृत्य नाट्यशास्त्रस्य तिथिं १०० ईपू.तः २०० ई नाट्यशास्त्रस्य सृष्टिकालः।

नाट्यशास्त्रग्रन्थात् प्रमाणम्

नाट्यशास्त्रे अनेके विषयाः प्रस्तुताः, यस्य सन्दर्भे लेखकेन पूर्वगुरुणां तेषां ग्रन्थानां च उल्लेखः कृतः। एतेषां आन्तरिकप्रमाणानां आधारेण नाट्यशास्त्रस्य सृष्टिकालः निर्धारितः भवति-

i) नाट्यशास्त्रे उल्लिखिताः पूर्वाचार्यः प्राचीनग्रन्थाः च

नाट्यशास्त्रक्षेत्रे प्रसिद्धः वास्तुकारः विश्वकर्मा, अर्थशास्त्रसम्बन्धे आचार्यबृहस्पतिः, ध्रुवगन्धर्वसम्बन्धे नारदः, अङ्गहारसम्बन्धे भारतस्य गुरुताण्डुः च उल्लेखः अस्ति। अत्र ताण्डुः ताण्डवनृत्यप्रयोक्तृत्वेन, रेचकत्वेन, नृत्यक्रियाणां प्रथमप्रतिपादकत्वेन च नाट्यगृहे प्रस्तुतः। एतदतिरिक्तं ग्रन्थे 'कामतन्त्रस्य' वर्णनमपि अस्ति यत् आचार्य वात्स्यायनस्य

‘कामसूत्र’ इत्यस्मात् भिन्नम् अस्ति। एतेषां प्राचीनाचार्यानां ग्रन्थानां च नाम्नाभ्यां स्पष्टं भवति यत् तेभ्यः पश्चात् नाट्यशास्त्रस्य रचना अभवत्।

ii) महाग्रामणि

नाट्यशास्त्रे महाग्रामणिशब्दस्य उल्लेखः अस्ति यः ग्रामदेवतारूपः इति मन्यते। अस्य शब्दस्य अर्थः आचार्य अभिनवगुप्तेन ‘गणपतिः’ इति मन्यते किन्तु मनमोहनघोषः आचार्य अभिनवगुप्तस्य मतस्य समर्थनं न करोति। गणपतिस्य देवत्वस्य उल्लेखस्य अभावेन सिद्धं भवति यत् नाट्यशास्त्रस्य रचना तस्मिन् काले एव अभवत् यदा गणेशस्य देवत्वस्य अवधारणा न सिद्धा स्यात् यतोहि पौराणिककालस्य गणेशः देवत्वेन प्रसिद्धः अभवत्।

iii) प्राचीन-जाति-जनपदाः

नाट्यशास्त्रस्य अन्तर्गतं विविधाः जातिवर्गाः च चित्रिताः सन्ति येषां शरीरस्य वर्णविषये भिन्नाः नियमाः सन्ति। अत्र किराट्, वर्वर, आन्ध्र, द्रविळ (द्रविड्), काशी इत्यादिवर्गाणां कृते असितवर्णस्य प्रावधानेन नाट्यशास्त्रस्य रचनासमये आन्ध्रस्य द्रविडमण्डलानां च कश्चन भागः पूर्णतया सभ्यः न स्यात् इति संभावना प्रतिबिम्बयति। एषः समयः ई.पू. पूर्वमेव भवितुम् अर्हति।

iv) भाषाशैली (संस्कृतं प्राकृतं च)

अश्वघोषस्य काव्येषु प्रयुक्तायाः भाषायाः तुलने नाट्यशास्त्रे प्राप्यमाणस्य संस्कृतस्य प्राकृतभाषायाः च रूपं अधिकं उन्नतं विकसितं च दृश्यते। अस्य तथ्यस्य आधारेण नाट्यशास्त्रं चतुर्थशताब्द्याः पूर्वं प्रथमशतकात् परं च ग्रन्थः इति मन्तव्यः, परन्तु अस्य ग्रन्थस्य विविधप्रसङ्गेषु प्रयुक्तायाः संस्कृतभाषायाः स्वरूपस्य आधारेण रेनॉल्ड्स् महोदयः तस्य इति स्वीकरोति प्रथमशताब्द्याः आरम्भिककालः।

v) नाट्यशास्त्रे प्राचीनकाव्यशास्त्रस्य रूपरेखा

नाट्यशास्त्रे अलंकार-छन्द-गुणा तथा दोषादिकाव्यतत्त्वानां विश्लेषणं कृत्वा अपि अस्य कालस्य अनुमानं कर्तुं शक्यते -

अलंकारः - नाट्यशास्त्रे आचार्यभारतेन एतानि चत्वारि अलङ्काराः - उपमा, रूपकं, दीपकं, यमकं च चर्चा कृता अस्ति। आचार्यभम्हयोः दण्डीयोः काले तेषां संख्या चत्वारिंशत् अभवत्। एवं प्रकारेण चतुर्णां अलङ्कारानाम् उल्लेखः नाट्यस्य प्राचीनतां सूचयति।

छन्दः - नाट्यशास्त्रे अलमाकरस्य तुलने छन्दसस्य विस्तृतविमर्शः भवति। छन्दशास्त्रस्य प्रसिद्धग्रन्थेषु वर्णिताः छन्दाः नाट्यशास्त्रस्य छन्दसापेक्षया प्राचीनतराः दृश्यन्ते। एकतः नाट्यशास्त्रे अलङ्कारस्य अल्पता अपरतः छन्दानां प्रचुरता च नाट्यशास्त्रस्य तस्य कालस्य निर्माणम् इति सिद्धयति यदा केवलं चत्वारि अलङ्काराः प्रचलिताः आसन्।

टिप्पणी

नाट्यकलाया परिचयम्

टिप्पणी

बाह्य-प्रमाणम्: - नाट्यशास्त्रस्य आन्तरिकसाक्ष्यस्य आधारेण पुस्तकस्य रचनाकालस्य ऊर्ध्वसीमायाः अनुमानं कर्तुं शक्यते तथा च भास, अश्वघोष, कालिदास इत्यादीनां प्रसिद्धानां नाटककारानाम् कृतीनां अन्यग्रन्थानां च आधारेण कालस्य अधमसीमा भवति नाट्यशास्त्रस्य रचनायाः अनुमानं कर्तुं शक्यते। ये बाह्यप्रमाणेषु गण्यन्ते- .

i) नाट्यशास्त्रः अश्वघोषभासनाटकानि

अश्वघोषः बौद्धकविः आसीत् यः प्रसिद्धं नाटकं शरीपुत्रप्रकरणं रचितवान्। नाटकशास्त्रे चित्रितस्य प्राकरणनामकस्य रूपकभेदस्य स्पष्टः प्रभावः अस्मिन् ग्रन्थे प्रतिबिम्बितः अस्ति। अश्वघोषकालः ख्रीष्टस्य प्रथमशताब्दी इति मन्यते, अतः नाट्यशास्त्रम् अस्मात् पूर्वम् इति मन्यमानं युक्तं स्यात्।

नाटककारः भासः स्वस्य त्रयोदशनाटकेषु नाट्यशास्त्रे प्रस्तावितानां नियमानाम् अवहेलनां कृतवान् अस्ति। परन्तु एषः प्रभावः तस्य कृतीषु सर्वत्र दृश्यते। अतः भासस्य उपरि नाट्यशास्त्रस्य प्रभावस्य सम्भावनायाः आधारेण नाट्यशास्त्रस्य कालः द्वितीयशताब्द्याः पूर्वं अवश्यमेव भवितुम् अर्हति।

ii) नाट्यशास्त्रं कालिदासश्च

विक्रमोर्वशियायां महाकविः कालिदासः भारतं नाट्यसंस्थापकः, अष्टरसप्रतिपादकः, देवानां सम्मुखे अभिनयस्य अभ्यासकः इति उक्तवान्, अष्टरसानां नाटकस्य आश्रयस्य च स्पष्टतया उल्लेखं कृतवान् अस्ति। एतदतिरिक्तं नाट्यशास्त्रस्य स्पष्टः प्रभावः रघुवंश-कुमारसंभवयोः अपि दृश्यते। अतः कालिदासस्य बहुपूर्वं नाट्यशास्त्रस्य प्रवर्तनं जातम्।

iii) नाट्यशास्त्रं गाथासप्तशतीं च

अद्यतने गाथासप्तशतीयां उपगुह्यशृङ्गार अभिनयस्य तुलना नाट्यस्य पूर्वपदेन सह कृता अस्ति। एषा घटना नाट्यशास्त्रस्य पञ्चमे अध्याये चर्चा कृता अस्ति। गाथासप्तशतिः २०० तः ४०० पर्यन्तं रचिता इति मन्यते, अतः नाट्यशास्त्रस्य रचना अस्मात् पूर्वं भवितुमर्हति इति निःसंदेहम्।

iv) नाट्यशास्त्रं स्मृतिग्रन्थम् च

याज्ञवल्क्यस्मृतौ आचार्यभारतस्य स्पष्टोल्लेखः अस्ति। अस्मिन् नाट्यशास्त्रानुसारेण अवैदिकगीतानां सप्तविधाः वर्णिताः। अस्य आधारेण नाट्यशास्त्रस्य कालः ख्रीष्टस्य प्रथमशताब्द्याः द्वितीयशतकस्य वा पश्चात् इति गणयितुं शक्यते।

v) नाट्यशास्त्रं अग्निपुराणं च

अग्निपुराणे वर्णितानां काव्यनाट्यविषयाणां नाट्यशास्त्रे प्रवक्तानां विषयाणां च साम्यम् अस्ति। यद्यपि केचन आचार्यैः अग्निपुराणस्य अनुकूलनं कृत्वा भारतेन नाट्यशास्त्रस्य निर्माणं कृतम् इति मतं प्रस्तुतं, परन्तु अस्य मतस्य विरोधे पी.वी. केने इत्यनेन उक्तं यत् नाट्यशास्त्रम् अग्निपुराणात् पूर्वं अर्थात् द्वितीयशताब्द्याः आसीत्।

vi) नाट्यशास्त्रं विष्णुधर्मोत्तरपुराणं च

विष्णुधर्मोत्तरपुराणे नाट्यशास्त्रस्य स्पष्टः प्रभावः अस्ति। अतः नाट्यशास्त्रस्य निर्माणकालः विष्णुधर्मोत्तरपुराणात् बहुपूर्वः इति मन्तव्यः। यतो हि विष्णुधर्मोत्तरस्य रचनाकालः ४०० तः ५०० पर्यन्तम् इति मन्यते, तस्मात् पूर्वं नाट्यशास्त्रस्य तिथ्यं द्वितीयशतकं मन्यमानं युक्तं प्रतीयते।

उपर्युक्तप्रमाणाधारेण स्पष्टं भवति यत् नाट्यशास्त्रस्य कालः भास-अश्वघोष-कालिदास-स्मृतिग्रन्थ-अग्निपुराणात् पूर्वम् आसीत्। नाट्यशास्त्रस्य वर्तमानरूपं प्रथमशतके प्राप्यते। एवं नाट्यशास्त्रस्य सृष्टिकालः पूर्वपञ्चमशताब्द्याः प्रथमशतकपर्यन्तं गणयितुं शक्यते।

टिप्पणी

पाठगत प्रश्नाः 2.1

- 1) पुस्तकस्य प्रथमस्य फ्रेंच सम्पादकस्य नाम उद्धृत्य नाट्यशास्त्रस्य निर्माणकालस्य विषये तस्य मतं प्रस्तुतं कुर्वन्तु।
- 2) प्रो. सिल्वा लेवी नाट्यशास्त्रं कस्मिन् कालखण्डे स्वीकरोति?
- 3) समुद्रगुप्तस्य प्रयागप्रशस्ति-ऐहोले शिलालेखे केषां क्षेत्राणां नाम उल्लिखिता अस्ति?
- 4) याकूबः कीथः च कस्मिन् कालपर्यन्तं नाट्यशास्त्रस्य वर्णनं कृतवन्तौ?
- 5) नाट्यशास्त्रोक्तपूर्वाचार्याणां नाम वदतु।
- 6) अभिनवगुप्तेन गृहीतस्य महाग्रामणिशब्दस्य कः अर्थः?
- 7) नाट्यशास्त्रे काः जातिः उल्लिखिताः सन्ति?
- 8) नाट्यशास्त्रे प्रयुक्ताः भाषाः व्याख्यातव्याः।
- 9) नाट्यशास्त्रे आचार्यभारतेन केषां अलमाकराणां चर्चा कृता अस्ति?
- 10) कस्मिन् नाटककारस्य त्रयोदश नाटकेषु नाट्यशास्त्रस्य नियमानाम् अवहेलना कृता?

नाट्यकलाया परिचयम्

टिप्पणी

- 11) भारतस्य स्पष्टतया उल्लेखः अस्ति कस्मिन् स्मृतिग्रन्थे?
- 12) कालिदासः विक्रमोर्वशियायां भारतस्य विषये किं उक्तवान्?
- 13) विष्णुधर्मोत्तरपुराणस्य रचनाकालः कः स्मृतः?

2.2 नाट्यशास्त्रस्य संक्षिप्तपरिचयः

भारतीयसाहित्यपरम्परायां नाट्यशास्त्रः क्रान्तिकारी ग्रन्थः अस्ति। अस्मिन् ग्रन्थे नाट्यविधानानां विविधविमर्शः उपलभ्यते। भारतमुनिस्य मते यदा अङ्गदी अभिनयद्वारा जनानां सुखदुःखदः स्वभावः प्रस्तुतः भवति तदा तस्य नाम 'नाट्यः' इति कथ्यते, नाट्यशास्त्रं च 'नाट्यशास्त्रम्' इति नाम्ना प्रसिद्धं जातम्।

नाट्यशास्त्रे नाट्यस्य अर्थः 'भारत' इति तस्य सहायकाः अपि 'भरत' इति वर्णिताः सन्ति तथा च भरतशास्त्रम् अथवा नाट्यशास्त्रम् इति उच्यते स्म। एतदतिरिक्तं नटस्य वा नर्तकस्य वा भाषा, पात्राणि, वाद्ययन्त्राणि, विविधवेषभूषाः, आयुः, क्रियाः, गतिः इत्यादीनि स्वीकर्तुं क्षमतायाः कारणात् 'भारत' इति उच्यते स्म। एवं प्रकारेण तस्य पुस्तकस्य नाम यस्य समाधानं प्रदाति। 'नाट्यशास्त्रम्' - भरतानां नटानां शास्त्रं शासनोपायं ग्रन्थम्। विश्वकोशस्य व्याकरणस्य च अनुसारम् अपि भरतशब्दस्य अर्थः 'नट' इति उच्यते स्म।

आचार्य अभिनवगुप्तस्य नटसूत्रं, भरतसूत्रं, भरतशास्त्रं, नटशास्त्रं, नाट्यशास्त्रं, नाट्यवेदं च- एतानि सर्वाणि नाट्यशास्त्रस्य अतिरिक्तनामानि सन्ति। प्राचीनग्रन्थेषु नाट्यशास्त्रस्य संहिताद्वयस्य उल्लेखः अस्ति- एकः द्वादशासहस्रीसंहिता अपरः शतहस्रीसंहिता। कविः प्रो. रामकृष्णस्य मते द्वादशासहस्रीसंहिता वृद्धभारतेन रचिता, तस्य संक्षिप्तरूपं नाट्यशास्त्रं शतहस्री भरतमुनिद्वारा प्रस्तुतम्। उभयोः संहितायोः उद्धरणं कालिदासस्य अभिज्ञानशकुन्तलस्य टीकायां अपि प्राप्यते। अस्मात् स्पष्टं प्रतीयते यत् प्राचीनकाले द्वादशासहस्रीनाट्यशास्त्रस्य विशालरूपं निश्चितरूपेण आसीत्, यस्य ह्रस्वरूपं वर्तमानं षट्सहस्रश्लोकयुक्तं नाट्यशास्त्रम् (शतहस्री) अस्ति। अस्मिन् विषये अभिनवगुप्तेन अभिनवभारती टीका लिखिता अस्ति। अभिनवभारतीटीकाप्रस्ताववानुसारं प्रथमभागे प्राप्तविवरणानुसारेण नाट्यशास्त्रस्य कुलम् षट्त्रिंशत् (३६) अध्यायाः आसन्।

नाट्यशास्त्रस्य मुद्रितसंस्करणेषु अध्यायसङ्ख्या, श्लोकसङ्ख्या, तेषां क्रमः च भिन्नाः सन्ति। नाट्यशास्त्रस्य काशी-संस्करणे षट्त्रिंशत् अध्यायाः, काव्यमाले च सप्तत्रिंशत् अध्यायाः सन्ति। अभिनवगुप्त अभिनवभारत्या सह प्रकाशितस्य गायकवाडसंस्करणस्य अपि सप्तत्रिंशत् अध्यायाः सन्ति।

नाट्यशास्त्रे प्रस्तुतविषयाणाम् आधारेण पुस्तकसङ्ग्रहः इति मन्तव्यः। अस्मिन् अनेकेषां नटानां, भरतानां, नाट्याचार्याणां च विचाराः, सिद्धान्ताः च सङ्गृहीताः। विद्वान् शारदातनयस्य मते एषः सम्भवतः पञ्चभारतानां सिद्धान्तसङ्ग्रहः अस्ति। कोशेषु भारतं नट इत्यस्य पर्यायः इति मन्यते,

तदनुसारं भारतस्य अर्थः नुद् इति, भारतं नत्सुत्रस्य रचयिता अस्ति। तदनन्तरं नाट्यकलाकारः नद् अथवा भारत इति नाम्ना अपि प्रसिद्धः अभवत्। सम्भवति यत् तस्मिन् काले नटाः (भरताः) समाजस्य निम्नवर्गे गणिताः आसन् तथा च नाट्यशास्त्रस्य लेखकेन नाट्यकलाम् आदरणीयस्थाने स्थापयितुं विषयसहितं धार्मिकाध्यात्मिकतत्त्वानि समावेशितानि। नाट्यशास्त्रस्य प्रथमाः पञ्च अध्यायाः अस्य दर्शनस्य प्रति सूचयन्ति।

नाट्यशास्त्रस्य प्रथमाध्याये नाटकस्य उत्पत्तिवर्णनेन सह नाटकस्य स्वरूपं महत्त्वं च चर्चा कृता अस्ति। द्वितीयाध्याये नाट्यमण्डपस्य अथवा नाट्यगृहस्य निर्माणविधिः तस्य च नेष्याग्रहः, रंगपीठः, रङ्गशीर्षः, मत्तवारणीः, स्तम्भः, दारुकर्मा इत्यादयः भागाः च विस्तरेण वर्णिताः सन्ति। तृतीये अध्याये नाट्यमण्डपस्य रक्षणार्थं ईश्वरस्तुतिः, पूजाविधिः, आशीर्वादप्राप्तिः च इति वर्णनं प्रस्तुतम् अस्ति। चतुर्थे अध्याये ताण्डुप्रयुक्तस्य ताण्डवनृत्यस्य वर्णनेन सह करणानि, अङ्घराः, रेचकाः च विस्तरेण वर्णिताः सन्ति। अत्र ताण्डवस्योत्पत्तिरूपं नृत्यं च तस्य प्रयोगश्च निरूपितः। अस्मिन् अध्याये गीतानां वाद्ययन्त्राणां च प्रयोगविधिः विस्तरेण चर्चा कृता अस्ति। पञ्चमे अध्याये पूर्वाङ्गविधानस्य प्रारम्भिकं वर्णनं कृतम् अस्ति। अत्र नन्दी, प्रस्तावना, ध्रुव, चित्रपूर्वरङ्ग-विधि च अपि वर्णिता अस्ति। नृत्यविज्ञानस्य दृष्ट्या नाट्यप्रयोगस्य रचनायाश्च दृष्ट्या चतुर्थप्रकरणं पञ्चमप्रकरणं च अतीव महत्त्वपूर्णम् अस्ति। षष्ठे अध्याये रसतत्त्वस्य वैज्ञानिकतया चर्चा कृता अस्ति। अस्मिन् ऋषिभिः पृष्ठानां पञ्चप्रश्नानां वर्णनं तथा च रसनामकरणं, संग्रहः, कारीक-निरुक्तयोः रूपं, नाट्यसंग्रहः, रसनिषपट्टी, रससंख्या, तेषां स्थायित्वं च विषये विस्तृतविमर्शः प्रस्तुतः अस्ति। अस्याः श्रृङ्खलायाः सप्तमे अध्याये भावनाः शास्त्रीयदृष्ट्या प्रस्तुताः सन्ति, या साहित्ये विशेषस्थानं धारयति।

अष्टमोऽध्यायः अभिनयसम्बद्धः। अत्र अभिनयस्य चतुर्विधस्य वर्णनं विहाय शिरः, नेत्र, भ्रू, गण्ड, अधर, मुख, नासिका, कण्ठ इत्यादीनां उपांगानां प्रयोगः अपि चर्चा कृता अस्ति। नवमे अध्याये हस्ताभिनयस्य अन्तर्गतं सन्धि-असन्धि-हस्त-इशारैः सह नृत्य-हस्त-इशाराणां विस्तृतं वर्णनं भवति। दशमेऽध्याये वृक्षपाशर्वकटि ऊरुपादयोः उपयोगेन क्रियमाणानि कर्माणि वर्णितानि सन्ति। एकादशोऽध्याये चारिवर्णनान्तरे आकाशचारीभौमचारीवर्णनसहितं स्थानानि प्रस्तूयन्ते। द्वादशोऽध्याये चरीसंयोगेन निर्मितमण्डलानां लक्षणप्रकारप्रयोगानाम् अपि वर्णनं भवति। त्रयोदशप्रकरणे गतिप्रचारस्य वर्णनं भवति, यस्य अन्तर्गतं पात्राणां विविधप्रकारस्य गतिविषये चर्चा कृता अस्ति। चतुर्थे अध्याये वर्गविभागस्य प्रवृत्तिव्यञ्जनानां च प्रस्तुतीकरणेन सह लोकनाट्यविधानां वर्णनं भवति। पञ्चदशतः एकोनविंशपर्यन्तं अर्थात् पञ्चदशतः नवदशपर्यन्तं अध्यायाः तथा च वाचिक अभिनयस्य सर्वे पक्षाः विस्तरेण प्रस्तुताः सन्ति। पञ्चदशे षोडशे च अध्यायेषु वाचिका अभिनयस्य उपयोगिनो व्याकरणविषयाः छन्दाः च व्यवस्थितरूपेण चर्चा कृताः सन्ति। सप्तदशे अध्याये वाचिक अभिनयविषया अन्तर्गतं काव्यलक्षणं, अलंकारं, दोषः, गुणः इत्यादयः व्यवस्थितरूपेण वर्णिताः सन्ति। अष्टादशप्रकरणे चतुःप्रकारभाषाणां सप्तविधानां च विस्तरेण वर्णनं भवति। 19-अध्याये काकु-स्वर-प्रकार-ग्रन्थस्य गुणदोषादीनां च विस्तृताध्ययनं कृतम् अस्ति।

टिप्पणी

नाट्यकलाया परिचयम्

टिप्पणी

विंशतितमे अध्याये दशरूपकविस्तृतव्याख्यानेन सह दश लस्यङ्गाः अपि प्रस्तूयन्ते। एकविंशतितमे अध्याये इतिहास-विधान-पञ्चसन्धि-पञ्च-अवस्थानां, अर्थ-प्रतिकृति-अर्थोपेक्षेपाकानां च विस्तृत-सुसंगत-विमर्शः कृतः अस्ति। द्वाविंशतितमे अध्याये आहर्ष्य अभिनयस्य अन्तर्गतं नेपथ्यविधानं, नेपथ्यभेदादिविषयाणि वर्णितानि सन्ति। त्रयोविंशतिचतुर्विंशतिषु अध्यायेषु सामान्याभिनयस्य व्यापकविमर्शः अस्ति। अस्मिन् सात्विक अभिनयस्य अन्तर्गतं स्त्रियाः स्वभावज-अल्याज-आलंकाराः, शरीर-व्यञ्जनाः इत्यादयः विषयाः, रुचि-भावनानुसारं शरीर-अभिनयम्, कामस्य दश-चरणाः, दूति-प्रकाशन-नायिका-विभेदः इत्यादयः विषयाः विस्तरेण वर्णिताः सन्ति। पञ्चविंशतितमे अध्याये वैशिकपुरुषाणां गुणाः, तस्य मित्रदूतादिस्त्रीणां कार्याणि, स्त्रीणां यौवनस्य चतुःपदाः, कान्तप्रकाराः इत्यादयः विस्तरेण विमर्शः षड्विंशतितमे अध्याये। चित्राभिनयस्य व्यवस्थितविमर्शः प्राप्यते। सप्तविंशतितमे अध्याये दिव्यमानवसाधनानां वर्णनेन सह नाटकस्य न्यायाधीशपरीक्षकपरीक्षकादिगुणानां योग्यतानां च विस्तृतं वर्णनं प्रस्तुतम् अस्ति।

अष्टाविंशतितमप्रकरणात् चतुर्त्रिंशत् अध्यायपर्यन्तं सङ्गीतशास्त्रविषये विस्तृतविमर्शः अभवत्। अष्टाविंशति अध्याये चतुर्विधं वाद्यं सप्तस्वरं च चतुर्विधं ग्राममूच्छूर्छानश्रुतिजातीयं च वर्णितम्। नवदशोऽध्याये वाद्यसंबन्धिजातीनां रसाश्रयप्रयोगः चतुर्विधवर्णानां त्रिंशत् आलंकाराश्रितानां च वीणावादनभेदाः बाह्यगीतप्रकाराः च विस्तरेण व्याख्याताः।

त्रिंशत्तमे अध्याये पवनयन्त्राणां विषये व्यवस्थितरूपेण चर्चा कृता अस्ति। एकत्रिंशत् अध्यायस्य अन्तर्गतं ताल-लय-विवरणेन सह असरित्, वर्धमानादि-गीतविधानां विस्तृतं वर्णनं कृतम् अस्ति। द्वात्रिंशदध्याये ध्रुवाणां सङ्गतिः प्रकीर्तिता। त्रयस्त्रिंशोऽध्याये गायकानां वाद्यवादकानां च पुण्यदोषसामर्थ्यानां मतं प्रस्तूयते। चतुस्त्रिंशोऽध्याये मृदङ्गादि अवन्धवाद्यानां तेषां भेदाः, विधिः, वाद्यस्य अध्यक्षदेवताः च यथाविधि वर्णिताः सन्ति। पञ्चत्रिंशदध्याये स्त्रीपुरुषत्रयस्वभावाः, चतुःप्रकाराः वीराः, हरमस्य परिवारजनाः च वर्णिताः सन्ति। पात्राणां भूमिकानां विस्तरेण चर्चा कृता अस्ति। नाट्यावतारनकथा षट्त्रिंशत् सप्तत्रिंशत् अध्यायेषु वर्णिता अस्ति। एवं प्रकारेण नाट्यशास्त्रे नाटकादिसम्बद्धकला विस्तरेण चर्चा कृता अस्ति। प्रस्तुतविषयाणां विविधतायाः, व्यापकतायाः, महत्त्वस्य, स्पष्टतायाः च दृष्ट्या विश्वनाट्यसाहित्ये अद्वितीयः महान् ग्रन्थः इति मन्यते।

पाठगत प्रश्नाः 2.2

- 1) नाट्यशास्त्रस्य अन्यनामानि लिखत।
- 2) भरतशब्दस्य कः अर्थः?
- 3) नाट्यशास्त्रस्य संहिताद्वयं (संहिता) नाम वदतु।
- 4) नाट्यशास्त्रे कति अध्यायाः सन्ति?

- ५) नाट्यशास्त्रस्य प्रसिद्धाः संस्करणाः के सन्ति?
- 6) नाट्योत्पत्तिवर्णनं नाट्यशास्त्रस्य कस्मिन् अध्याये?
- 7) नाट्यशास्त्रे यथाप्रस्तावितं नाट्यमण्डपभागानां नामकरणं कुरुत।
- 8) रसतत्त्वस्य शास्त्रीयव्याख्यानं प्रथमं कुत्र लभ्यते?
- 9) नाट्यशास्त्रे अंगिका अभिनयस्य केषां भागानां चर्चा कृता अस्ति?
- 10) नाट्यशास्त्रस्य एकविंशतितमोऽध्यायस्य विषयस्य चर्चा कुरुत।
- 11) सङ्गीतशास्त्रस्य चर्चा केषु अध्यायेषु प्राप्यते?
- 12) नाटके वर्णितानां पात्राणां भूमिका कुत्र अस्ति?

2.3 नाट्यशास्त्रे उल्लिखिताः प्रमुखाः विषयाः

विषयविस्तारस्य, शैलीरूपस्य च विविधतायाः, विकासस्य विभिन्नपदार्थस्य च दृष्ट्या विश्वसाहित्यस्य अद्वितीयं पुस्तकं नाट्यशास्त्रम् अस्ति। एतेषां लक्षणानाम् फलस्वरूपं नाट्यशास्त्रं 'नाट्यवेद' इति नाट्यप्रवर्तकं भरतं च 'मुनि' इति नाम्ना परवर्ती आचार्यैः विद्वांसैः च स्मर्यते। नाट्यशास्त्रे कुलेन षट्त्रिंशत् अध्यायाः प्रायः षट्सहस्राणि श्लोकाः सन्ति। यस्मिन् मुख्यतया नाट्यसिद्धान्ताः प्रयोगाः च, नृत्यं, संगीतं, अभिनयः, काव्यतत्त्वानि च व्यवस्थितरूपेण चर्चा कृता अस्ति। नाट्यशास्त्रे एकतः भवननिर्माणकलाविज्ञानसम्बद्धं नाट्यमण्डपस्य प्रावधानम् अस्ति, अपरतः छन्दास-आलम्कार-रस-विविध-अभिनय-मुद्रा-आदि-विस्तृतं वर्णनमपि प्रस्तुतम् अस्ति, माध्यमेन या मनुष्यस्य अन्तः भावनाः प्रकाशिताः भवन्ति। एतदतिरिक्तं सङ्गीतनृत्यम् इत्यादयः स्वतन्त्राः कलारूपाः अपि अत्र प्रस्तुताः सन्ति। भरतस्य दृष्ट्या नाटकं मानवजीवनस्य सौन्दर्यस्य आनन्दस्य च परिणामः अस्ति। अतः नाटकसदृशस्य विस्तृततत्त्वस्य विषये शास्त्रीयग्रन्थः अपि समानविस्तृततया अन्वेषणात्मकरूपेण च प्रस्तुतः अस्ति। अधुना नाट्यशास्त्रस्य मुख्यविषयाः अत्र विचार्यन्ते-

1) नाट्यमण्डपम् / प्रेक्षाग्रहम् (नाट्यगृहम् / सभागारम्)

नाट्यमण्डपस्य विस्तरेण चर्चा भारतेन लिखितस्य नाट्यशास्त्रस्य द्वितीयाध्याये कृता अस्ति। आचार्यभरतस्य मते आकारस्य दृष्ट्या अभिनयार्थं त्रयः प्रकाराः सभागाराः निर्मिताः सन्ति- विकृष्टः, चतुराश्रः, त्रयश्रः च। विशिष्टनाट्यमण्डपः आयताकारः चतुर्श्रः चतुष्कोणः त्रिकोणः त्रिकोणः। एते त्रयः प्रकाराः नाट्यमण्डपाः नव प्रकारेषु विभक्ताः सन्ति यथा वरिष्ठः, मध्यमः, निम्नः च अर्थात् विकृष्टः नाट्यमण्डपः नव प्रकारेषु विभक्तः अस्ति यथा वरिष्ठः, मध्यमः, निम्नः च, चतुराश्रनाट्यमण्डपः नव प्रकारेषु विभक्तः अस्ति। एते नाट्यशालाः परमाणुराजहस्तदण्डादीनां साहाय्येन परिमिताः

टिप्पणी

नाट्यकलाया परिचयम्

टिप्पणी

भवन्ति, येषां मूल्यं भरतमुनिना यथाविधि निर्धारितम् अस्ति। तेन केवलं त्रिविधस्य नाट्यशालायाः वर्णनं प्रस्तुतम् अस्ति।

तेषु बृहत्तमं नाट्यमण्डपं देवानां कृते अस्ति, तस्य दीर्घता च शतं अष्टौ (१०८) हस्तौ (हस्तम्) भवति। मध्यं नाट्यमण्डपः चतुःषष्टिहस्तः (हस्तः) मनुष्याणां कृते निर्मितः अस्ति। अधो नाट्यमण्डपं त्रिकोणरूपं द्वात्रिंशत्हस्तं (हस्तम्)। मध्यनाट्यगृहं नृपाणां कृते, अधो सभागारं च सामान्यजनानाम् अस्ति। उपर्युक्तत्रयप्रकारेषु सभागारेषु मध्यमप्रमाणस्य सभागारं भारतेन सर्वोत्तमम् इति मन्यते, यतः मध्यमप्रकोष्ठेषु संवादाः, गीतानि इत्यादयः स्पष्टतया श्रूयते। नाट्यमण्डपं विहाय तस्य केचन भागाः नाट्यशास्त्रे - 1999 ग्रन्थे वर्णिताः सन्ति ।

- क) रंगपीठः रङ्गशीर्षश्च (मञ्चः):** भरतमुनिना सभागारस्य विभिन्नभागानां वर्णनप्रसङ्गे रङ्गशीर्षस्य स्थापना कृता अस्ति। अत्र रङ्गशीर्षं रङ्गपीठं च पर्यायवाची इति मन्यते। यद्यपि अभिनवगुप्तेन तस्य अनुयायिना आचार्येण च रंगपीठस्य रङ्गशीर्षस्य च पृथक्त्वस्य समर्थने मतं प्रस्तुतम् अस्ति। रङ्गस्य कारणात् मञ्चस्य शिखरत्वात् रङ्गशीर्ष इत्युच्यते। अभिनवभारती टीका मते रङ्गशीर्षस्य अथवा मञ्चस्य पृष्ठभागः शङ्करकेन अलङ्कृतः, तस्य उपरि काष्ठखण्डैः अलङ्कृतः भागः रङ्गशीर्षः इति कथ्यते।
- ख) षडदारुकाः** नाट्यशास्त्रे रङ्गशीर्षे षट् विशेषकाष्ठखण्डानां स्थापनविधिः 'षडदारुकाः' इति उच्यते। अभिनवगुप्तस्य अभिनवभारतीयां षडदारुकस्य विषये त्रीणि व्याख्यानानि प्रस्तुतानि सन्ति। ऊहः, प्रत्युहः, निर्युहः, व्यूहः (सञ्जवन), संव्यूहः (अनुबन्धः) वुहरः च- एते षट् प्रकाराः दारुकर्माः षडदारुक इति उच्यन्ते। एते षडदारुक अलङ्काराः नाट्यगृहस्य सौन्दर्यं वर्धयितुं उद्दिष्टाः सन्ति।
- ग) दारुकर्मः** भरतमुनिस्य मते नटमण्डपस्य निर्माणानन्तरं दारुकर्म अर्थात् काष्ठकार्यं प्रारभ्यते। नाट्यशास्त्रस्य अनुसारं नाट्यगृहं स्तम्भद्वारजालकादिभिः अलङ्कृतं भवति, नाट्यगृहस्य सौन्दर्यं च वर्धते।
- घ) मत्तवारणी :** मत्तवारणी अर्थात् बरामदाः। 'मत्तवारण' इति शब्दः शब्दकोशेषु साहित्यग्रन्थेषु च दृश्यते यस्य अर्थः 'वरन्दः' इति। मञ्चस्य पुरतः सार्धपादपरिमितस्य भित्तिस्थाने गजपङ्क्तिः चित्रिता अस्ति, एषा मत्तवारणी इति कथ्यते। एतत् मतं भरत-अभिनवगुप्तयोः व्याख्यानान्तरत्वात् सर्वत्र न स्वीकृतम्। अभिनवगुप्तस्य मते मञ्चस्य उभयतः नाट्यमण्डपस्य बहिश्च चतुर्स्तम्भयुक्ता अष्टहस्तदीर्घा अष्टहस्तविस्तृता सम्चतुराश्रमत्तवारणी अस्ति। अन्यव्याख्यानुसारं रङ्गपीठस्य रङ्गशीर्षस्य च पार्श्वे मत्तवारणेः प्रावधानम् अस्ति।

ड) यवनिका वा जवनिका: मञ्चस्य पृष्ठतः यवनिका अस्ति। नाट्यशास्त्रस्य केषुचित् संस्करणेषु अपि जवनिकाग्रन्थः प्राप्यते। यदा कश्चन पात्रः मञ्चं प्रविशति तदा पर्दः अपसारितः भवति, एतत् यवनिका उच्यते। अभिनवगुप्तेन रङ्गपीठ-रङ्गशीर्षयोः मध्ये यवनिका विहितः अस्ति।

नाट्यमण्डपस्य अन्ये भागाः, पृष्ठभूमिः, द्वारं, स्तम्भाः, माला इत्यादयः अपि नाट्यशास्त्रे विस्तरेण चर्चा कृता अस्ति। नाटकस्य सफलप्रदर्शनाय सर्वेषां वर्गानां जनानां कृते सुखदः अनुभवः प्रदातुं च नाट्यगृहस्य सभागारस्य वा निर्माणं अत्यावश्यकम्।

टिप्पणी

२) इतिवृत्तिः

नाटके मुख्यतया त्रीणि तत्त्वानि सन्ति - वस्तु-नेता-रसानि च । कथावस्तु एव कथा-वृत्तान्त-चरित्र-आदिभिः शब्दैः अभिज्ञापितः अस्ति इतिवृत्तिः नाटकस्य शरीरम् इति उच्यते, रसः तस्य आत्मा इति उच्यते। नाटके इतिवृत्तिः द्विविधा भवति ख्र आधिकारिकः प्रासंगिका च। मुख्यकथा आधिकारिका इति। इयं इतिवृत्तिः समस्तं व्यवस्थां व्याप्तं परिणामोन्मुखं च। अस्य घटकाः इतिहासिकाः प्रासङ्गिका इति उच्यन्ते। मुख्यकथायाः सहायकं भवति अर्थात् मुख्यनायकस्य सिद्धौ सहायकं भवति। प्रासङ्गिककथा द्विविधा-पताकाः प्रकरी च। अत्र आधिकारीककथा रामायणस्य अन्तर्गतं राम-सीतायाः प्रेमप्रसंगस्य कथा अस्ति, तत्सम्बद्धा कथा च सुग्रीवस्य विषये अस्ति। अस्मिन् चिरप्रसङ्गिककथा पटाकां नाम। सुग्रीवस्य कथा इव। यत्र एकादेशः अर्थात् अल्पकालं धावन्तं मण्डलं श्रप्रकरीश् इति कथ्यते, यथा- शबरीकथा।

नाटकस्य कथायाः सम्पूर्णविकासस्य पञ्च चरणाः सन्ति- आरम्भः, प्रयत्नः, प्रत्याशाः, नियताप्तिः, फलागमः। अस्मिन् श्रृङ्खले नाटकशरीररूपस्य इतिहासस्य पञ्च तत्त्वानि सन्तिख्र बीजः, बिन्दुः,पताकाः, प्रकरी, कार्यः च। पञ्चचरणाः पञ्च सन्धिः च सृज्यन्ते। एते पञ्च सन्धिः ख्र मुखः, प्रतिमुखः, गर्भः, विमर्शः, निर्वहणः च। एते सर्वे तत्त्वानि इतिवृत्तरूपस्य नाटकशरीरस्य अभिन्नभागाः सन्ति। इतिहासप्रसङ्गे भरतमुनिः पञ्च अर्थोपेक्षकानि अपि उल्लिखितानि येषां माध्यमेन आख्यानं क्रमिकं भवति। एते - विष्कम्भकः प्रवेशकः चुलिकः अङ्कावतारः अङ्कमुखः। एवं प्रकारेण नाट्यशास्त्रे इत्यस्मिन् विषयविषये विस्तृतविमर्शः प्रस्तुतः अस्ति।

3) पात्राणां महत्त्वम्

नाटके पात्राणां विशेषं महत्त्वम् अस्ति। पात्राणां नैतिकता-आचरण-विचार-व्यवहार-प्रकृतेः विविधता, विविधता च पृष्ठभूमितः कथा विकसिता भवति। यथा - नायकः, नायिका, प्रतिनायकः, विदूषकः, चेटः, शकारः, विटः, कञ्चुकी, प्रतिहारी, दूतम् आदि मानव स्वभाव के आधार पर चतुर्विध नायकानां वर्णनं कृतम् अस्ति- धीरललितः, धीरप्रशांतः,

नाट्यकलाया परिचयम्

टिप्पणी

धीरोदत्तः, धीरोद्धत च। तथा च नाटकस्य प्राणा नायिकायाः अपि त्रयः प्रकाराः सन्तिख्र स्वाकीयः, परकीयः, सामान्यः च।

4) रस-तत्त्वम्

भारतीयसाहित्यस्य महत्त्वपूर्णविषयत्वात् विहाय आचार्यभरतेन नाटके गुणदोषालमकारादिकं केवलं रसबोधार्थमेव परिकल्पना कृता अस्ति। आचार्य भरतः रसस्य संस्थापकः इति मन्यते, परन्तु नाट्यगृहे एव भरतपूर्वं रसपरम्परायाः आचार्याणां स्पष्टसूचना दृश्यते। नाट्यशास्त्रस्य मते नाट्यशास्त्रस्य कृते रसस्य एतावत् महत्त्वम् अस्ति यत् तेन विना काव्यार्थः न सिद्ध्यति। नाटके रसः सुखद (सुखात्मका) अथवा दुःखदः (दुखात्मका) भिन्नः सुखरूपः (आनन्दात्मकः) इति मन्यते। तत्र काव्यशास्त्रे भरतेन प्रस्तुता रस-निष्पत्तिः, एषः नाट्यशास्त्रे उद्धृतः रस निष्पत्ति सिद्धान्तः। विभावानुभवादिना प्राप्ता स्थायिभावरसरूपेण व्यज्यते, यस्मै सहृदया सुखं लभते। अयं रसः एव नाट्यरसः। भरतमुनिः कुलम् अष्टौ रसाः विचारितवन्तः येषु अभिनवगुप्तेन नवमः रसः - शृङ्गारः, वीरः, करुणः, रौद्रः, अदभूतः, भयनकः, विभत्सा, हास्यः, शान्तः च समाविष्टाः सन्ति।

५) भावाः

‘भव’ शब्दः विशेषतया मनसः स्थितिं निर्दिशति, या भरतमुनिना नाट्यशास्त्रे वैज्ञानिकतया व्याख्याता अस्ति। इदं नाटकस्य साध्या (उद्देश्यम्) भावाः च तस्य साधनम् वस्तुतः मानसिकवृत्तिरूपेण प्रत्येकस्य मानवस्य हृदये स्थितत्वात् एते ‘भावः’ इति उच्यन्ते। एतदतिरिक्तं वाचिका-अङ्गिका-सात्त्विक-भावनायुक्तान् काव्य-अर्थान् संप्रेषयति, एतत् आचार्य-अभिनवकृत् अभिनवभारतीयां व्याख्यातम् अस्ति। भावशब्दः व्यापकः अस्ति तथा च नाटकस्य सन्दर्भे त्रयोऽपिख्र कविः, प्रयोक्ता, प्रेक्षकः च व्याप्तः अस्ति। समाजाय आनन्दस्य भावः जनयन्तः विविधप्रकारप्रदर्शनसम्बद्धेषु रागेषु भक्तिं समर्पयति। भावविभावानुवाभिः पूर्णम् अस्ति। नाट्यशास्त्रे विभावानुभवव्याभिचारिभावयोः सात्त्विकभावयोः विषये विस्तृतविमर्शः अभवत्

6) अभिनयम्

अभिनयः शब्दः ‘अभि’ उपसर्गयुक्तात् ‘नि’ मूलतः निष्पन्नः अस्ति तथा च ‘अच्’ प्रत्ययः यस्य अर्थः नाट्यप्रयोगस्य अर्थे प्रेक्षकाणां पुरतः प्रदर्शनम् इति अर्थः। यस्मिन् अवस्थायां नटः रामादीनां अवस्थानां अनुकरणं करोति तस्य अनुकरणम् अभिनयः शरीरं, मनः, वाक् च माध्यमेन ‘अभिनयम्’ इति कथ्यते। अभिनेता अभिनयस्य व्यक्तिस्य अनुकरणं कृत्वा मञ्चे प्राकृतिकं वस्तु कला कौशलेन च प्रस्तुतं करोति, यस्य कारणात् समाजः वास्तविकतायाः अनुभवं करोति। नाट्यशास्त्रस्य अन्तर्गतं चतुर्विधं अभिनयस्य उल्लेखः कृतः अस्ति- आंगिकः, वाचिकः, आहार्यः, सात्त्विकः च।

7) नृत्यम्

नाट्यशास्त्रे नृत्यं सङ्गोपाङ्ग इति वर्णितम् अस्ति। स्वभावतः एव आनन्ददायकं शुभं च, येन नाटकस्य सौन्दर्यं वर्धते। नृत्यकलाधीना ये कार्याणि क्रियन्ते तानि स्थानानि, चारिकारणं, अङ्गारं, रेचकं च। नाट्यशास्त्रे द्विविधं नृत्यं वर्णितम्। ताण्डवं लास्यं च। ताण्डवः शिवसम्बद्धः, लास्यः पार्वतीसम्बद्धः इति मन्यते। नाट्यशास्त्रे ताण्डुना कृतं पुरुषप्रधानं सुकुमारं नृत्यं शताण्डवश्च इति, पार्वतीद्वारा कृतं स्त्रीप्रधानं सुकुमारं नृत्यं च श्लास्यश्च इति उच्यते। ताण्डवः वीर-रसप्रधानं नृत्यं, लास्याश्रृङ्गार-रसप्रधानं नृत्यं च मन्यते।

टिप्पणी

8) गीतानि वाद्ययन्त्राणि च

आचार्यभरतस्य मते नाट्यस्य सफलतायै गीतानां वाद्ययन्त्राणां च प्रयोगः ज्ञानं च अतीव महत्त्वपूर्णम् अस्ति। नाट्यशास्त्रे गीतं नाटकस्य मुख्यभागेषु अन्यतमं मन्यते, सङ्गीतं नृत्यं च तस्य अनुयायी इति वर्णितम् अस्ति। नाटके गीतनृत्यवाद्ययोः सन्तुलितप्रयोगः भारतीयनाट्यकलानां विशिष्टता अस्ति, यस्याः परिवर्तितं रूपं वर्तमानकालस्य चलचित्रेषु नाटकेषु च दृश्यते। अभिनवगुप्तेन गीतस्य नाट्यस्य प्राणः इति वर्णितः यस्मिन् नाद (ध्वनि), ग्रामः, स्वरा-वर्णलंकारः, रागः, तालः, लय, येतिः इत्यादयः तत्त्वानां समन्वयः भवति। नाट्यशास्त्रे तुर्विधाश्रितगीतानां वर्णनं भवति- मागधिः, अर्धमागधी, सम्भाविता तथा मृदुलः तथा पञ्चप्रकारस्वराश्रितगीतम् वर्णित- शुद्धम्, भिन्नम्, गौडी, वेसारम्, साधारणी। एतदतिरिक्तं ध्रुवगणं तस्य पञ्चप्रकारं च नाट्यशास्त्रे अपि प्रस्तुतम् अस्ति।

वाद्यसङ्गीतम् अपि महत्त्वपूर्णः विषयः अस्ति यस्य उपयोगः नाटके भवति। नाट्यशास्त्रानुसारं वाद्याः चतुर्विधाः सन्ति- तत्, सुषिरः, अवनद्धः, घनः च। एतेषु तारयुक्तानि 'तारयुक्तानि वाद्यानि' तत् (वीना इत्यादयः), उड्डीयानि वेणुनादीनि सुषिरः, चर्म-आच्छादितमृदङ्ग इत्यादयः अवनद्धः इति कथ्यन्ते, कांस्यादिधातुभ्यः निर्मिताः वाद्ययन्त्राणि घनः इति उच्यन्ते। एतानि सर्वाणि वाद्यं नाट्यक्षेत्रे स्वस्वस्थानेषु प्रयुज्यन्ते।

एवं प्रकारेण नाटकस्य केचन महत्त्वपूर्णाः विषयाः अत्र चर्चा कृताः सन्ति। एतेषां तत्त्वानां अतिरिक्तं नाट्यशास्त्रे नाट्यवृत्ति (भारती, सात्वती, कैशिकी तथा आराभटी), प्रवृत्ति (दक्षिणात्यः, अवन्तिका, औद्रमागधि तथा पाञ्चालमध्यामा), लोकधर्मी-नाट्यधर्मी इत्यादिनः अविमर्शयतः। नाट्यकला सिद्धा सार्थकश्च मन्यते सर्वोक्तानां तत्त्वानां संयोगेन एव।

पाठगत प्रश्नाः 2.3

- 1) नाट्यशास्त्रे प्रायः कति श्लोकाः विचार्यन्ते?
- 2) भरतमुनिना कति प्रकाराः नाट्यगृहाणि विचारितानि? नामानि लिखत।

नाट्यकलाया परिचयम्

टिप्पणी

- 3) देवानाम् कृते कः सभागारः निर्दिष्टः अस्ति?
- 4) भरतमुनिना स्वीकृता कः श्रेष्ठः नाट्यगृहः?
- 5) नाट्यमण्डपस्य मुख्य भागानां विषयं लिखत।
- 6) कथायाः वृत्तान्तस्य वा (इत्तिवृत्तिः) के के भेदाः सन्ति?
- 7) नायकाः कति प्रकाराः सन्ति? नामानि लिखत।
- 8) रस-निष्पत्ति- सिद्धान्तः किम्? प्रथमवारमिदं केन दत्तम्?
- 9) कति रसाः सन्ति? नाम उल्लेखयतु।
- 10) ताण्डव-लास्य-नृत्यौ कानि सन्ति? ते केन सह सम्बन्धिनो मन्यन्ते?
- 11) वाद्ययन्त्राणि कति प्रकाराणि सन्ति? तेषां नामानि लिखत।

भवता किं ज्ञातम्?

- नाट्यशास्त्रस्य कालनिर्धारणविषये विद्वानानां मतभेदः अस्ति।
- फ्रांसीसी विद्वान् पी. रेग्नो तस्य शिष्यः जे.ग्रास् च नाट्यशास्त्रस्य कालस्य द्वितीयशताब्दी ई.पू.।
- प्रो. सिल्वा लेवी जूनागढशिलालेखे नाट्यशास्त्रे च प्रयुक्तानां सम्बोधनशब्दानां सादृश्यस्य आधारेण द्वितीयशताब्द्याः इति स्वीकुर्वति।
- कर्नल जैकब एवं ए.बी. नाट्यशास्त्रं कीथेन तृतीयशताब्द्याः सृष्टिः इति मन्यते।
- नाट्यशास्त्रे विश्वकर्मा, बृहस्पति, नारद, ताण्डु इत्यादिनः।
- नाट्यशास्त्रे संस्कृतप्रकृतभाषाप्रयोगः कृतः अस्ति।
- नाट्यशास्त्रे उपमा-यमक-रूपक-दीपक-चत्वारि अलङ्काराः चर्चा कृताः सन्ति।
- कालिदासः, अश्वघोषः, हलः (गाथा-सप्तशती), याज्ञवल्क्यस्मृति, अग्निपुराणम् एवं विष्णुधर्मोत्तरपुराणम्
- नटसूत्रम्, भरतसूत्रम्, भरतशास्त्रम्, नटशास्त्रम्, नटशास्त्रम्, नाट्यवेदम्।
- नाट्यशास्त्रस्य द्वे संहिता- द्वादशहश्रीसंहिता तथा शतहश्रीसंहिता।

टिप्पणी

- आचार्य अभिनवगुप्तस्य अभिनवभारती टीका केवलं षट्सहस्रश्लोकानां शतहश्रीसंहितायां प्राप्यते।
- नाट्यशास्त्रस्य काशी-संस्करणे षट्त्रिंशत् अध्यायाः काव्यमाला-संस्करणे च सप्तत्रिंशत् अध्यायाः सन्ति।
- नाट्यशास्त्रे आकारस्य दृष्ट्या त्रयाणां नाट्यगृहाणां व्यवस्था अस्ति - विकृष्टः, चतुराश्रः, त्र्यश्र च। एते पुनः वरिष्ठमध्यमनीच इति विभक्ताः।
- ज्येष्ठं नाट्यमण्डपं देवानां कृते निर्दिष्टं भवति, तस्य लम्बः १०८ हस्तः (हस्तः) भवति।
- मध्यनाट्यमण्डपः राजानां कृते प्रयुक्तः इति मन्यते, यस्य लम्बः ६४ हस्तः भवति।
- अधो नाट्यमण्डपं सामान्यजनानां कृते प्रयुक्तं मन्यते, यत् ३२ हस्तं (हस्तं) दीर्घं भवति।
- इतिवृत्तिः द्विविधः - आधिकारिकः प्रासंगिका च। पुनः प्रसङ्गिका द्विविधा - पताका प्रकारी च।
- कथायां पञ्च अर्थप्रकाशाः, पञ्च अवस्थाः, पञ्च सन्धीः च सन्ति।
- इतिवृत्तान्तर्गतं पञ्च आर्थो-आर्थोपेक्षरा अपि निर्दिष्टाः सन्ति- विष्कम्भकः, प्रवेशकः, चुलिका, अङ्कावतारः, अङ्कमुखः च।
- नाटके नायकः, नायिका, नायकविरोधी, विदूषकः, शकारः, दूतम्, कञ्चुकी इत्यादयः पात्राणां विशिष्टः प्रावधानः भवति।
- विभवानुभवव्याभिचारिभवयोः संयोगेन रसनिष्पत्ति भवति, एतत् भारतेन उद्धृतं रससूत्रम्।
- भारतमुनिः कुलम् अष्टौ रसान् विचारितवन्तः येषु शान्तरूपे नवमः रसः अभिनवगुप्तेन समावेशितः अस्ति।
- राज्यस्य अनुकरणं 'अभिनयम्' अस्ति। चतुर्विधम् - वाचिका, आङ्गिका, आहार्य, सात्त्विक च।
- नाटके नृत्यं, गीतं, वाद्ययन्त्राणां च अतीव महत्त्वपूर्णं योगदानम् अस्ति।

पाठगतप्रश्नानां उत्तराणि

टिप्पणी

2.1

- 1) नाटकस्य प्रथमः फ्रांसीसी सम्पादकः पी. रेग्नो आसीत् सः स्वशिष्येण जे.ग्रास् इत्यनेन सह पूर्वद्वितीयशतके नाट्यशास्त्रं स्वीकृतवान्।
- 2) द्वितीयशताब्दी ई
- 3) समुद्रगुप्तस्य प्रयागप्रशस्ति-ऐहोले शिलालेखे 'नेपाल', 'महाराष्ट्र' च प्रदेशानां नाम उल्लिखिता अस्ति।
- 4) तृतीय शताब्दी ई.
- 5) विश्वकर्मा, बृहस्पति, नारद तथा ताण्डु।
- 6) गणपतिः
- 7) कितार, वर्वर, आन्ध्र, द्रविड, काशी आदि दक्षिणात्य जातिनाम्।
- 8) संस्कृत-प्राकृतभाषा च
- 9) उपमा, रूपकं, दीपकं, यमकं च
- 10) भासः
- 11) याज्ञवल्क्यस्मृति
- 12) विक्रमोर्वशियायां कालिदासः भारतं नाट्यस्य प्रवर्तकः, अष्टरसानां प्रतिपादकः, देवानां सम्मुखे अभिनयस्य प्रयोक्ता च इति उक्त्वा नाटकस्य अष्टर-आश्रयस्य स्पष्टतया उल्लेखं कृतवान् अस्ति।
- 13) विष्णुधर्मोत्तरपुराणस्य रचनाकालः ४०० तः ५०० ई.पर्यन्तं इति मन्यते ।

2.2

- 1) नटसूत्रम्, भरतसूत्रम्, भारतशास्त्रम्, नटशास्त्रम्, नाट्यवेदम्।
- 2) 'नट'।
- 3) द्वादशसहश्रीसंहिता तथा शतहश्रीसंहिता

टिप्पणी

- 4) षट्त्रिंशत् अध्यायाः सन्ति।
- 5) काशीसंस्करणम् (36 अध्यायम्), काव्यमालासंस्करणम् (37 अध्यायम्), गायकवाडसंस्करणम्
- 6) प्रथमः अध्यायः
- 7) नाट्यमण्डपस्य भागाः सन्ति - रंगपीठः, रङ्गशीर्षः, नेथ्यागृहः, मत्तवारणी, दारुकर्मः, स्तम्भः इत्यादयः।
- 8) नाट्यशास्त्रस्य षष्ठे अध्याये
- 9) शिरः, नेत्र, भ्रू, गण्ड, अधर, मुख, नासिका, गर्भाशय ग्रीवा आदि उपांग।
- 10) एकविंशतितमे अध्याये इतिहासविधानस्य पञ्च सन्धिपञ्चपदार्थप्रकृतेः अभिप्रायाणां च विस्तृतवर्णनं कृतम् अस्ति।
- 11) नाट्यशास्त्रस्य अष्टाविंशतितमप्रकरणात् चतुर्त्रिंशत् अध्यायपर्यन्तं संगीतशास्त्रस्य चर्चा कृता अस्ति।
- 12) नाट्यशास्त्रस्य पञ्चत्रिंशत्तमध्याये पात्राणां भूमिकाः वर्णिताः सन्ति।

2.3

- 1) प्रायः षट् सहस्राणि श्लोकानि।
- 2) 3 - विकृष्ट, चतुराश्र, त्रयस्त्र । एते नाट्यशालाः पुनः वरिष्ठमध्यमनीचयोः वर्गेषु विभक्ताः सन्ति।
- 3) ज्येष्ठनाट्यमण्डपम्
- 4) मध्यमप्रमाणस्य सभागाराः सर्वोत्तमाः इति मन्यन्ते।
- 5) नाट्यमण्डपस्य भागाः सन्ति - रंगपीठः, रङ्गशीर्षः, नेथ्यागृहः, मत्तवारणी, दारुकर्मः, स्तम्भः इत्यादयः।
- 6) सामग्रीद्वयं भवति ख्र आधिकारिकं प्रासंगिकं च । पुनः प्रासंगिककथाः द्विविधाः सन्ति - पताका प्रकारी च ।
- 7) नायकाः चतुर्विधाः सन्ति - धीरोदत्तः, धीरललितः, धीरप्रशांतः, धीरोद्धातः च।

नाट्यकलाया परिचयम्

टिप्पणी

- 8) रस-निष्ठ विभव-अनुभव-व्यभिचार-भाव-संयोगात् भवति। प्रथमं आचार्यभारतेन प्रस्तुतम्।
- 9) रसाः कुलेन नव इति मन्यन्ते। एते - शृङ्गारः वीरः करुणः रौद्रः अद्भूतः भयनकः विभत्सा हास्यः शान्तश्च।
- 10) ताण्डवः पुरुषप्रधानं नृत्यं, पार्वतीना शिक्षितं स्त्रीप्रधानं नृत्यं लास्या इति कथ्यते। ताण्डवः शिवसम्बद्धः लास्यः पार्वतीसम्बद्धः।
- 11) वाद्याः चत्वारः प्रकाराः सन्ति - तत् (वीना इत्यादयः) सुषिरः (बांसुरी इत्यादयः) अवन्धः (मृदङ्ग इत्यादयः) घन (करताल इत्यादयः) च।